

Keel ja
Kirjandus

10/2011

LIV AASTAKÄIK

EESTI TEADUSTE AKADEEMIA JA EESTI KIRJANIKE LIIDU AJAKIRI

TEESE POIEETILISEST METONÜÜMSUSPÕHIMÕTTEST*

AARE PILV

1. Lähtekohad

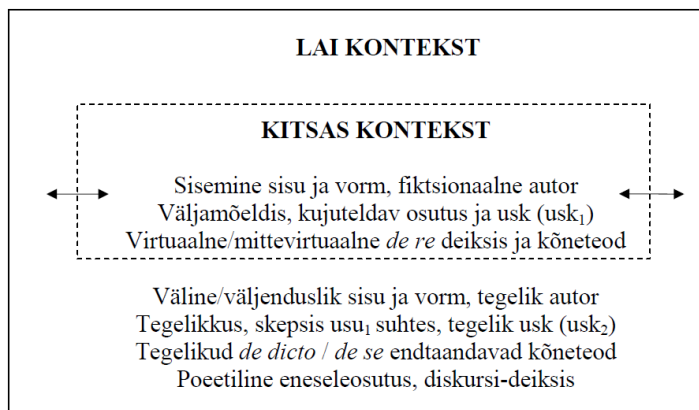
Me võime eristada kaht tekstuaalset/diskursiivset valdkonda: ühel pool faktuaalne diskursus ja teisel poeetiline/fiktionaalne ehk figuraalne diskursus. Esimese all võime silmas pidada erinevaid tegelikkuse, maailma ja selle olukordade kirjeldusi – see on diskursus, mille puhul inimesed usuvad keele ja tegelikkuse vahelist otsest tõesuhet. Kirjelduste kõrval sisaldab see diskursus ka deklaratsioone, performatiivseid kõneakte, mis kehtestavad teatavaid asjaolusid või staatusi tegelikkuses (nagu abielu või teaduskraadi omistamine või poliitilised valimised, kõigis tehakse muutusi tegelikkuses puhtalt keeleliste tegude läbi). Figuraalseid diskursusi (mitmus on sihilik) iseloomustab see, et neis toime pandud kõneaktide kehtivus on mingi horisondi poolt piiratud (kirjanduslik, poeetiline, kunstiline jne horisont) ja nende suhe tegelikkusega näib olevat teisene, vahendatud ning vajab oma spetsiifiliseks kehtivuseks figuraalseid tõlgendustehnikaid.

* Käesoleva artikli aluseks on osaliselt ettekanne konverentsil „Mimesis, Ethics and Style”, mis toimus Helsingis 2010. aasta augustis Soome Akadeemia uurimisprojekti „Styles of Mimesis” korraldatuna. Artikkel on valminud SF0230032s08 („Autogenees ja ülekannet: moodsa kultuuri kujunemine Eestis”) ning ETF-i grandid 8530 („Ajalooromaan kui kultuurimälu meedium”) raames.

Muidugi pole see eristus tehtav pelgalt tekstuaalsete tunnuste põhjal, see sõltub alati ka konventsioonidest ja kontekstidest, kuid see eristus on aktuaalne ja praktiline, mitte ainult teoreetiline. See on mu lähtekoht.

Ma lähtun siinkohal Arne Merilai kahe konteksti teooriast, mille eesmärgiks on seletada suhteid fiktsionaalse ja faktuaalse keelekasutuse vahel nii, et säiliks võimalus mõlemat analüüsida ühesama keelelise käitumise teooria raames. Ta pakub välja skeemi, mille kohaselt fiktsionaalsete ja faktuaalsete kõneaktide erinevus pole mingi olemuslik erinevus, vaid lihtsalt nende tõeväärtuse kehtivuskonteksti erinevus: „Kitsas ehk keelelis-semantilis kontekstis tõlgendatakse lausungeid üldiselt, võimalike ehk virtuaalsete maailmade taustal, kuna laias ehk semantilis-pragmaatilises kontekstis fikseeritakse konkreetsed tähendused vastavalt tegelikkusele” (Merilai 2006: 79).¹

Skeemina [Merilai skeem kahe konteksti teooriast (Merilai 2006: 79)] näeks teooria välja nii:

Kuigi Merilai kõneleb peamiselt fiktsioonist, näen ma võimalust seda skeemi laiendada ka muudele figuraalse keelekasutuse juhtumitele, s.t ka luulekeelele, kuivõrd põhikriteeriumiks pole selle teooria puhul tegelikult ju mitte väljamõeldise mõiste, mis fiktsiooni ja faktuaalset kõnet eristaks, vaid pelgalt kõneaktide kehtivuskonteksti eristus. See aga võimaldab nn kitsa konteksti nähtusteks lugeda ka muud poetilise keelekasutuse vormid, muutes fiktsiooni üheks paljudest figuraalse keelekasutuse liikidest (fiktsioon on seega teatavat komplitseeritud sorti metonüümia faktuaalse keelekasutuse suhtes).² Nõnda iseloomustakski figuraalset, troobilist, fiktsionaalset jne diskursust peamiselt see, et nende tõeväärtuskontekst pole vahetu, konkreetne, vaid tõlgendamist/tõlkimist vajav üldistus, mis on veel tegelikkusele vastava konkretiseeringu ootel. Seda on mu edaspidiste arutluste abstraktsustasandi seisukohalt oluline meeles pidada, sest ma lähtun küll mitmetest teoreetikust, kes räägivad konkreetselt fiktsioonist, kuid ma näen eeltoodu valguses

¹ Teooria algne esitus on teoses Merilai 2003: 159–173.

² Laiendan selle metonüümsuse artikli lõpuks kogu figuraalsuse sfääri hõlmavaks üldistuseks, nii nagu laiendan siinkohal fiktsionaalsusele iseloomuliku kogu figuraalsusele.

võimalust nende seisukohtade ülekandmiseks ka muudele figuraalse keelekasutuse juhtumitele.

Teatud juhtumel toimuvad figuraalsetest diskursustest aga n-ö otseülekanded või translatsioonid faktuaalsesse: näiteks kui poeetilisi või fiktsionaalseid vahendeid kasutatakse autobiograafias või poliitilises või historiograafilises diskursuses (kõik need on identiteedi kehtestamise/kirjeldamise viisid, autobiograafia personaalse ning teised kollektiivse identiteedi jaoks). On võimalik üle kanda erinevaid aspekte: sisu (teemasid, probleeme), struktuuriisearasusi, modaalsusi, valitud kõneviisi spetsiifilisi vaikivaid „pimetähne” jne.

Olen artiklis „Minakirjutusest” (Pilv 2010a) vaadelnud mitut hiljutist omaeluloolist raamatut (Tõnu Õnnepalu „Kevad ja suvi ja”, Mihkel Raua „Musta pori näkku” ja Madis Kõivu „Studia memoriae”), mis kasutavad figuraalsetele tekstidele omaseid tehnikaid, jäädes ise faktuaalseteks, ega hakka sealset üle kordama. Ilmeka näitena võiks lisada Jaak Jõerüüdi teose „Muutlik” (2010): päevik, mille ajaline kord on lõhutud, päevikusissekanded pole õiges järjestuses ning pikad lõigud raamatust on ajaliselt tagurpidi pööratud. Selle lihtsa figuraalse sammuga, kus aastajagu aega on ümber komponeeritud, tematiseeritakse aja mitteteleoloogiline loomus ning rõhutatakse „hetkelise igaviku” võimalust, ilma et teksti faktuaalne usutavus kannataks.

Sedalaadi retoorilist ülekannet võib loomulikult leida ka valdkondades, mis mängivad tähtsat osa kollektiivse identiteedi loomisel ja säilitamisel, näiteks ajalooteadvust vormivad kujundid, nagu *seitsmesaja-aastane orjaöö*, *pime keskaeg* või *sula-aastad*. Mingis mõttes järgib ju iga rahvuslikku ajalugu jutustav narratiiv teatavaid figuraalsetest diskursustest võetud mustreid – tuntuim teoreetik, kes on välja töötanud teooria figuraalsete tehnikate osast historiograafias, on ilmselt Hayden White (vt nt White 1999).

Poliitilises diskursuses ei tarvitse figuraalseid tehnikaid kaua otsida – juba valimisloosungid on ju sageli väikesed luuletused (nt sõna mitmetähenduslikkust kasutavad hüüdlauseid „Parem Eesti!” või „Aitab!”), figuraalsele loogikale oli üles ehitatud pronkssõduriga (ja hiljem Vabadussõja võidusambaga) seotud poliitilised tegevused (millele omakorda osutas hiljem Kristina Normani kuldsõduri-teos), poliitikategemise komplitseeritud figuraalsete tehnikate antoloogiana toimis NO99 „Ühtse Eesti” projekt. Reljeefne näide on üks George W. Bushi lause, millega ta põhjendas majanduskriisi alguses 2008. aasta septembris valitsuse abipakette suurkompaniide päästmiseks ja mille ajakirjandus pealkirjadena muutis üldtuntuks, riimitud kalambuuri „The rescue effort we’re negotiating is not aimed at Wall Street; it is aimed at your street” („Päästepingutus, mille üle me läbirääkimisi peame, pole suunatud Wall Streetile; see on suunatud sinu tänavale”).

Intuitsioon ütleb, et sellises sulandumises pole midagi erilist, seda juhtub iga päev igal pool. Kuid põhjalikum mõtlemine võiks siiski küsida meie keelekasutuse teatud printsiipide järele, mis selliste juhtumite puhul nähtavale ilmuvad, eriti kui mängus on eetilised küsimused (nagu näitan allpool, jõudes artikli põhilise iva juurde).

2. Tegelikkuse kehtestamise poieetiline labor

Liikugem niisiis pisut sügavamale. Ameerika esteetikateoreetik ja keelefilosoof John Gibson on välja pakkunud uue vaate fiktsionaalsete tekstide loomusele ning nende suhtele tegeliku maailmaga. Gibsoni järgi ei suuda mitmed eelnenud fiktsiooni ja reaalsuse küsimust puudutanud teooriad siiski päriselt lahendada fiktsiooni ambivalentse olemuse probleemi. Ühelt poolt vaateviis, mille kohaselt fiktsioon mingil moel representeerib tegelikku maailma, vaatab mööda nendest fiktsioonile eriomastest joontest, mis eristavad teda faktuaalsetest tekstidest, ja taandab fiktsiooni sisuliselt vaid tegelikkuse illustratsiooniks või allegooriaks. Teiselt poolt vastanduvad neile teooriad, mis väidavad, et fiktsionaalne tekst on autonoomne, s.t fiktsioonis pole tegelikult midagi, mis ranges mõttes oleks vastavuses millegagi tegelikus maailmas, ning romaan või film loovad iseenda maailma. Need teooriad vaatavad mööda tõsiasjast, et inimesed ei loe kirjandusteoseid pelgalt kirjanduse pärast, mitte ainult stiili ja kujutlusvõime kogemiseks, vaid ka elu pärast – kirjandusteostel on mõju sellele, kuidas inimesed elavad.³

Niisiis jääb mingi pidev vastuolu: ühel pool väited, et fiktsioonil ei ole tõeväärtust, teisel fakt, et fiktsioon mõjutab inimesi, kui nad otsustavad tõe üle oma tegelikus elus, ja seega tal ikkagi nagu oleks teatav tõeväärtus.

Et neid probleeme vältida, pakub Gibson oma lähenemisviisi, mis on inspireeritud Ludwig Wittgensteini keelemänguteooriast tema „Filosoofilistes uurimustes”. Seal, paragrahvis 50, toob Wittgenstein näiteid meetri etalonist ning kujuteldavatest värvide etalonidest ning väidab, et need etalonid ei representeerid midagi, vaid mängivad erilist rolli kas meetri mõõtmise või värvide määramise keelemängudes: meetri etaloni kohta ei saa öelda ei seda, et ta on ühe meetri pikkune, ega seda, et ta ei ole ühe meetri pikkune, samuti ei saa öelda, et nt kujutletav seepia värvi etalon oleks või ei oleks seepia värvi – nad ise alles teevad võimalikuks rääkida sellest, et miski on meetri pikkune või seepia värvi; nad ise ei representeerid, vaid teevad representeerimise võimalikuks (Wittgenstein 2005: 50–52).

John Gibson kannab selle näite üle fiktsioonialasesse problemaatikasse. Fiktsioonid mitte ei representeerid tegelikku maailma – ega ka mingit kujuteldavat maailma (selle põhjendused on pisut komplekssemad, kuna puudutavad võimalike maailmade loogikat, aga see ei puutu praegu teemasse) –, fiktsioonid (ainult) ei jäljenda mimeetiliselt maailma, vaid pigem toimivad nad arhiivina, mis sisaldab etalone või standardeid selle kohta, kuidas me räägime „mõistetest ja kontseptsioonidest, mis kirjeldavad olulisi inimtegevusi ja -reaktsioone, toovad nähtavale selle, kuidas inimesed omandavad tähenduse, laabuvad, ei laabu ja nii edasi”. John Gibsoni järgi on kirjanduslikud tekstid seesugused arhiveeritud etalonid nende äärmiselt keeruliste representatsioonipraktikate jaoks, mida tähistavad sellised kontseptsioonid, nagu näiteks „armastus”, „kannatus”, „rõhumine” või „pühendumine”. Kirjandus „pakub meile lõnga, millest me võime ühiselt kududa peene koega pilte oma maailmast”. Need etalonid „avavad meile teatava maailma nägemise viisi.... [---] Kirjandus näitab meile tegelikust, kuid seda tasandil, mida võiksime nimetada

³ Gibson viitab esimese vaatepunkti puhul Catherine Wilsoni, Susan Feagini ja Gregory Currie tekstidele, teise vaatepunkti puhul Peter Lamarque'i, Lubomir Doleželi ja J. Hillis Milleri tekstidele.

pigem *alust rajavaks [foundational] kui representatsiooniliseks*" (Gibson 2004: 120–122).⁴

Gibson on seda ideed edasi arendanud oma monograafias „Fiktsioon ja elu kude" („Fiction and the Weave of Life", 2007). Mulle näib, et minu mõtted liiguvad pisut teises suunas kui Gibsoni omad, nii et võib-olla ei nõustuks ta minu järeldustega, mis ma tema ideed kasutades teha kavatsen.

Ma arvan, et kirjanduse (ja siinses kontekstis – üleüldse figuraalsete keeleliste tehnikate) roll pole olla mitte ainult nende etalonide/standardite arhiiviks keelemängude jaoks, milledes me elame. Ma arvan, et see on ühtlasi labor, kus nende etalonidega eksperimenteeritakse ning neid luuakse ja töötatakse ümber, ja just seepärast on kirjanduslikul väljal eriline asend teiste keeletegevuste hulgas – miks ta on (nagu kunst üleüldse) vaba pragmaatilistest piirangutest, miks on problemaatiline võtta vastikut tegelaskuju solvangu prototüübi suhtes ning miks on loomulik lugeda romaani või vaadata filmi läbi selle filtri, mis teeb „igasuguse sarnasuse" reaalsete isikutega „täiesti juhuslikuks". See on nagu polügoon, kus mängitakse tegelikkust, et eksperimenteerida viisidega, kuidas me toimime (diskursiivses, keeletegevuslikus mõttes) tegelikkuses endas.

Olemuselt pole see midagi uut – see on *poiesis*'e põhimõte, maailma loomine sõna kaudu, mida intuitsiivselt väljendavad kas või nood tuntud piiblikohad „Alguses oli Sõna" või „Ja Jumal ütles: „Saagu valgus!" Ja valgus sai." Nii Arne Merilai (2007) kui ka Jaak Tomberg (2011: 88–89) tsiteerivad krestomaatilise Viivi Luige teksti Mati Undi „Sügisballi" kohta, kus väidetakse, et enne „Sügisballi" polnud Mustamäest kui fenomenist võimalik rääkida (Luik 2006: 118). Siinses kontekstis võib öelda, et Mati Undi romaan löi etalonid Mustamäe kohtlemiseks meie keelemängudes, teatava standardi, kuidas kontseptualiseerida modernse nõukogude magala kogemust.⁵

See tähendab, et igasuguse *mimesis*'e varjus eksisteerib algne *poiesis* – jutt või luuletus, mis näib toimivat tegelikkuse representatsioonina, representeerib midagi ainult sedavõrd, kuivõrd ta on tegelikult loonud mentaalse ja diskursiivse etaloni selle tegelikkuse jaoks, mida ta näib representeerivat. See on üks võimalik vastus kirjanduse mõistatusele, mis näib eksisteerivat paralleelse maailmana väljaspool meie tegelikkust ja mida samas loetakse tegeliku elu pärast.⁶

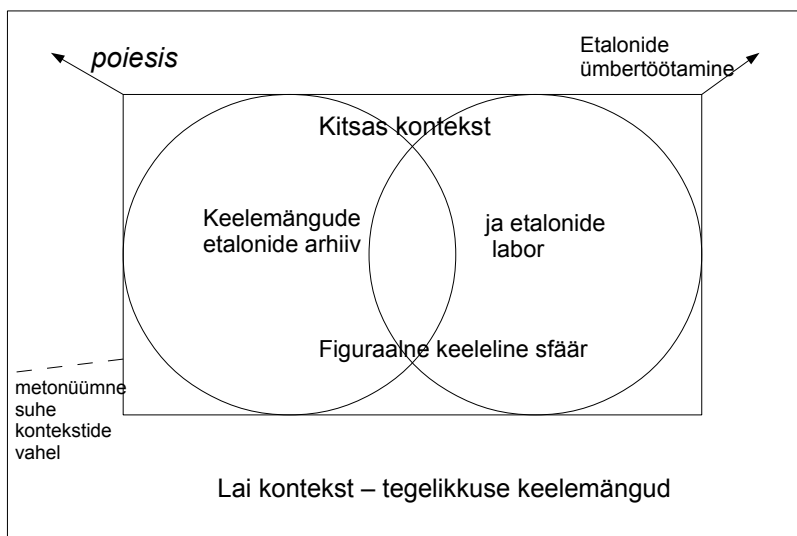
⁴ Olen fiktsiooni ja tegelikkusekirjelduse suhet püüdnud analüüsida ka oma artiklis „Mõeldis", mis jõuab välja suure plaanis sarnase tulemuseni: „tegelikkus on representeeritav seetõttu, et võimalikkus (mittetegelikkus/väljamõeldis) on representeeritav [---] Nii ei tule mitte fiktsiooni seletada (negatiivse) suhte kaudu tegelikkusega, vaid tegelikkuse representeeritavust tuleb seletada väljamõeldise võimalikkuse kaudu" (Pilv 2008: 44). Too artikkel pole siinsega siiski otseselt ühitatav, sest esiteks lähtub ta varase Wittgensteini „Tractatusest" (mitte hilisest Wittgensteinist nagu sinne tekst) ja teiseks on seal vaatluse all eelkõige teatavas mõttes representeerimatu (ainult-osutatava) tegelikkuse ning representatiivsuse sfääri omavaheline suhe (representatiivsuse sfääri kuuluvad tolle artikli kohaselt nii fiktsionaalsed kui ka faktuaalsed representatsioonid, mille ma ühendan „mõeldise" nimetuse alla, püüdes osutada „väljamõeldise" ontoloogilise eristaatuse ületähtsustamisele ning igasuguse representatsiooni teatavale fiktsionaalsusele). Siinne artikkel ei tegele tegelikkuse enda küsimustega, vaid ainult representatiivsuse sfääriga (nii nagu hiline Wittgensteingi ei tegele absoluutselt tõese keele otsingutega, vaid pigem tõe keelelise kehtestamise küsimustega), mistõttu ka fiktsiooni mõiste maht on „Mõeldise" omast erinev.

⁵ 2008. aastal peeti romaanist ja tema rollist modernsest linnast rääkimisel lausa omaette konverents, vt Laaniste, Tomberg 2010.

⁶ Kirjanduse või üldisemalt figuraalse keekekasutus sfääri nägemine kultuuri keele-

Tähtis aspekt selle juures on, et figuraalne keeleline sfäär kui nende etalonide labor taasloob, kujundab ümber ja paneb küsimuse alla olemasolevaid ja käibivaid keelemänge, pakkudes paralleelseid või alternatiivseid reegleid. Jaak Tomberg on oma monograafias „Kirjanduse lepitav otstarve” (2011) näidanud, kuidas kirjandusel, mis loob alternatiivseid maailmu või kõneviise, mis lahknevad tegelikust maailmast ja tema keelest, on lunastav/lepitav jõud, sest ta vabastab inimesi meie elu ja maailma piiritletud aktuaalsuse paratamatusest, hoides lahti vabastavat ja lõputut võimalikkuse sfääri (see on minu vulgariseeriv ühelauseline tõlge Tombergi nüansseeritud teooriast). Ehk teisiti öeldes: figuraalsed tehnikad kui keelemängude etalonide arhiiv on ühtlasi labor, kus neid etalone murtakse ja muudetakse, kui keelemäng on muutunud ebaproduktiivseks või repressiivseks.

Seda kõike võiks esitada järgneva skeemina:

Me võiksime leida palju näiteid selle kohta, kuidas mõni kirjandusteos või kirjanduslik nähtus on eelnenud mingitele tegelikus elus esile kerkinud kontseptsioonidele või diskursustele (nagu näiteks Dostojevski loodud keeru-

mängude etalonide arhiivi ja laborina näib omavat sarnasust või struktuurset kattuvust lotmanliku lähenemisega kunstile kui sekundaarsele modelleerivale süsteemile, eriti kui pida silmas tema mõtteid sellest, et kirjandusel/kunstil on ühiselemente mänguga kui maailma modelleerimise ning maailmas toimimise vahendiga (vt tema 1967. aasta teese, Lotman 2006a). Muidugi tekib ülalräägitu taustal küsimus, mis mõttes on kunst *sekundaarne* modelleeriv süsteem (ehk: kuidas saab keelemängude etalonide arhiiv olla teisene nende keelemängude suhtes). Kuid oma 1981. aasta artiklis „Tekst tekstis” osutab Lotman, et see sekundaarsus on metodoloogilis-operatsioonaalne, sest kultuurilise kommunikatsiooni praktilisel tasandil (mis on alati põhitasand ka hilise Wittgensteini mõtlemise perspektiivis), eriti kunsti puhul, vahetavad keel (kui kood – „esmane modelleeriv süsteem”) ja tekst oma kohad: „Tekst antakse kollektiivile varem kui keel ja keel „arvutatakse välja” tekstist” (Lotman 2006b: 244). Ka Merilai puudutab oma perspektiivist seda teisesuse küsimust: „Teisene mudelsüsteem, mis kallerdub poeetilise funktsiooni ümber, ristub vertikaalteljel tavakeelekasutuse horisontaalsusega, kusjuures teisene (väljenduslik) saab põhieesmärgiks ja seega esmaseks, tavapärase esmane (osutav) muudetakse aga virtuaalseks ja seega teiseks – hüppelauaks, rekvisiidiks, kuigi mitte ainult” (Merilai 2006: 80).

lise inimsisemuse kirjeldus, mis eelnes psühhoanalüüsile; või termin „kafkaalik”, mida nõukogude ühiskonnas kasutati tsensuuri ja bürokraatia absurdi kirjeldamiseks), kuid ma osutaksin lühidalt kahele näitele, mis võivad olla eriti ilmekad meie „tavaliste” keelemängude taustal. Esiteks *shishōsetsu* ehk „mina-romaani” fenomen jaapani kirjanduses. Selle kõrgpunkt oli XX sajandi teisel ja kolmandal kümnendil ja seda iseloomustas teatav autobiograafiline efekt, nii et neid romaane tajuti autori isikliku elu üleskirjutustena. Sügavam uurimine näitab, et enamik jaapani „mina-romaane” olid tegelikult fiktsioonid ning nende eripärane mõju tulenes sellest, et nad kasutasid sisemise isikliku teadvuse vaatepunkti, mis oli jaapani kirjandustraditsioonis uudne – varem oldi harjutud sellega, et kirjandusteosed kasutavad objektiveerivat ja kollektiivset vaatepunkti isegi päevikute puhul. *Shishōsetsu* esilekerkimise aeg oli Jaapani kultuurilise „moderniseerumise” (s.t läänestumise) ajastu ning on tähelepanuväärne, et seda, kuidas kõnelda „modernsest minast”, mis koosneb personaalsest sisemisest ainulisusest, toodi kultuuri sisse tekstide kaudu, mis tegelikult olid fiktsioonid.⁷

Teine näide on üks üsna uus kirjanduslik žanr autismikirjandus (*autism fiction*), mis püüab kirjeldada autistlikku kogemust. Autism on neuraalse arengu häire, mille puhul on puudulik või piiratud eelkõige inimese sotsiaalse suhtluse võime, samal ajal kui tema intellektuaalsed võimed ja emotsionaalsed vajadused võivad olla sarnased normaalsete (ehk kui kasutada autistide eneste terminit, „neurotüüpiliste”) inimestega. See tõstatab küsimuse, milline peaks olema keel, mis võimaldaks autistlikku kogemust väljendada ilma autiste stereotüüpiseerimata – ja oluline pole mitte ainult see, kas taoline kõneviis muudaks autistid „neurotüüpiliste” inimeste jaoks arusaadavamaks, vaid ka küsimus, kas see võimaldaks autistidel ennast ise väljendada. Nagu filosoof Ian Hacking on öelnud: „Ma usun, et see žanr aitab luua terve omaette diskursuse, kinnistades seda, kuidas me oleme hiljuti hakanud rääkima ja räägime tulevikus autismist. See arendab välja ühe keele, või kui soovite, ühe uue keelemängu, mida luuakse just siin meie silmade ees ja kõrva ääres. See kõneviis omakorda loob või laiendab olemise, elamise, eksisteerimise viise väga ebaharilike inimeste, nimelt autistide jaoks” (Hacking 2009: 501). Niisiis on tegu tõelise *poiesis*’ega, mis loob eksistentsi, ja on võib-olla üks ilmekamaid näiteid sellest, mida jaaktomberglik kirjanduse lepitav otstarve võib tähendada – lunastada inimesi nende paratamatusse piiratusest.⁸

3. Eetiline aspekt: metonüümsuspõhimõte ja selle rikkumine

Muidugi on meetri etaloni või Mati Undi Mustamäe näited ainult pealiskaudsed illustratsioonid, sest figuraalses keelekasutuses loodav „lõng”, millest „elu kude” kootakse (kui kasutada Gibsoni kujundit), ei koosne ainult teemadest ega mõistetest, vaid ka stiilist, modulatsioonidest, kõneregistritest, vaikuse-

⁷ *Shishōsetsu* kolm põhilist käsitlust on Fowler 1988, Hijiya-Kirschneit 1996 ja Suzuki 1996 (esimene neist on vabalt loetav ka California ülikooli kirjastuse digiraamatukogus; täna japanoloog Alari Allikut ja Lauri Kitsnikku juhataste eest). „Mina-romaani” näitena ilmus tänavu eesti keeles Dazai Osamu „Inimeseks kõlbmatu” (Loomingu Raamatukogu 2011, nr 7–8).

⁸ Vt ka McGeer 2009 ajakirja *Metaphilosophy* samas erinumbris, mis on pühendatud kognitiivsete puuetega seonduva filosoofilistele analüüsidele.

tsoonidest jne. Ja muidugi toimub tegelike keelemängude ja figuraalse labo-ri eksperimentaalse produktsiooni vahel pidev võitlus ning figuraalse sfääri kaitsemehhanismiks selles võitluses on tema ülal mainitud omadus: kirjandus (kunst, luule jne) võib alati ennast kaitsta, öeldes, et ranges mõttes ei tähista ta midagi, ta on ainult mäng. Samal ajal, hõivates keelelises sfääris mängule kuuluva ala, varjab kirjandus ühtlasi ka tõsiasja, et iga keelemäng on ju tegelikult mäng – see peabki igapäevaelus varjule jääma, et inimpraktikad säilitaksid oma koherentsuse ja sidususe. Nii et suhted figuraalsete ja tegelikkuses toimivate keeletegude vahel on üsna keerulised.

Ma tahan osutada ühele neist keerukustest, kus ilmub välja ka asja eetilise aspekt. Olen seda põhjalikumalt teinud juba oma essees „Kas luule teeb vabaks?” (Pilv 2010b) ning vaid refereerin sealset mõttekäiku, et sellest siis edasi liikuda. Jossif Brodski on oma Nobeli-kõnes (Brodsky 1996) rääkinud kirjanduse puhastavast ja vabastavast toimest, mis tuleneb kirjandusliku kogemuse privaatsusest ning sellest, et kirjandus harib inimeste maitset ning seekaudu võõrutab neid kalduvusest järele anda poliitilistele ideoloogiatele. Tema põhjenduste hulgas on aga ka väited, et Lenini, Hitleri ja Mao kuriteod on seotud sellega, et nende kirjanduslik kogemus polnud piisav; signaaltuluke süttib sel kohal, kus ta mainib, et Mao kirjutas isegi luuletusi. Siinkohal tekib küsimus, kas Mao Zedongi luule polnud siis päriselt luule? Kui me loeme Mao luuletusi, võime ju näha, et need on üsna rafineeritud ning järgivad hiina luule pikki traditsioone.⁹

Järelkult peab olema midagi veel, mingi lisatingimus, mis eristab näiteks Rilket ja Maod. Sest mingis mõttes on just modernse ajastu poliitilisi äärmusi nähtud teatava luulena, nagu näiteks näeb Slavoj Žižek Bosnia etnilise puhastuse juhi Radovan Karadžići (samuti luuletaja) tegudes luule jätkamist uute vahenditega (Žižek 2008). Või veelgi tuntum näide: Boris Groys on oma teoses „Stalin-stiil” (Groys 1998, originaalpealkirjaga „Gesamtkunstwerk Stalin”) rääkinud XX sajandi totalitaarsete režiimide spetsiifilisest kunstilisest loomusest. Nõukogude projekt oli mingis mõttes hiiglaslik modernistlik kunstiprojekt, kus avangardistlike kunstiteoste loogika rakendati otseselt tegelikkusse, nii et ühiskond ja inimesed muutusid modernistlike kunstitehnikate materjaliks – tegelikud elud ja tegelik ühiskond n-ö fraseeriti ümber, parafraseeriti jne nii, nagu see tavaliselt toimub kunstiteoses.

Üks hämmastavamaid näiteid sellest hoiakust on vene avangardisti Aleksei Gastevi looming ja tegevus. Ta loobus luuletuste kirjutamisest ja hakkas arendama oma tööteooriat, mis polnud pelk teooria, vaid mida ka praktisee-

⁹ Näiteks luuletus „Ujudes”, mis on kunstiline kommentaar Mao aktsioonile, millel oli nii poeetiline/etenduslik kui ka poliitiline tähendus: tema ujumine üle Jangtse jõe 1956. aastal, et sümboliseerida oma võimu Hiina looduse ja rahva üle (ta kordas seda aktsiooni kümme aastat hiljem, kinnitades oma positsiooni kultuurirevolutsiooni mõjuvõimsa liidrina): „Ma olen just joonud Changsha vett / ja söönud Wuchangi kala. / Nüüd ujun ma üle Jangtse jõe, / vaadates kauguses Chu taevast. / Puhugu tuul ja laksugu lained, / parem kaugele kui jõude õue mööda veeredes. / Täna tunnen ma kergendust. / See oli jõe ääres, kui Õpetaja ütles – / „Nõnda voolavad asjad minema!” / Purjed liiguvad tuules. / Kilpkonn ja Madu on tasa. / Suured kavad on teoksil: / Sild saab lendama, ulatudes põhjast lõunani, / muutes sügava kuristiku läbipääsuteeks; / kivimüürid saavad seisma ülesvoolu lääne pool, / et hoida kinni Wushani pilvi ja vihma, / kuni kitsastes mäekurudes tõuseb sile järv. / Mäejumalanna, kui ta on ikka veel siin, / jääb imetlema seda, kuidas maailm on muutunud.” (Tõlgitud inglise keelest Mao tekstide digikogumikust <http://www.marxists.org/reference/archive/mao/selected-works/poems/poems23.htm>.)

riti tema loodud teadusinstituudis. Ta ise tajus oma püüdeid töörahvast ja nende elusid vastavalt oma rangele masinistlikule ideoloogiale ümber kujundada kui kunstilist tegevust, mis järgis tema kunstilist manifesti. Oma proletarise kunsti manifesti (1919) lõpetas ta lausega: „Me liigume asjade, mehhaniseeritud hulkade ja vapustava avatud grandioossuse ennenägematult objektiivse väljendusviisi poole, mis ei tunne midagi intiimset ega lüürilist” (Gastev 2009: 96; nagu võime näha, midagi otse vastupidist kirjanduskogemuse intiimsust ülistavale Brodskile). Kuigi Gastev langes ka ise stalinliku terrori ohvriks, andsid tema kunstilised ideed oma panuse nõukogude totalitarismi retoorika ja tehnikate koesse.

Need juhtumid võib-olla annavad meile vihje, miks Platon tahtis poeedid oma ideaalsest *polis*'est minema ajada, sest alati on võimalikud mingid kummalised lühiühendused figuraalse keelekasutuse kui keelemängude etalonide labori ning nende keelemängude endi vahel.

Siinkohal jõuangi oma artikli ivani. Mõeldes gibsonliku arhiivi- (ja labori)teooria üle merilailiku kahe konteksti kontseptsiooni abil, näeme, et see etalonide arhiiv (ehk kitsas kontekst) ja tegelikud keelemängud (ehk lai kontekst) on omavahel teatavas suhtes, nende vahel on olemas teatav ülekandesuhe. Ma arvan, et on õige öelda, et see suhe on metonüümiline; täpsemalt, metonüümses suhtes on kõneaktide tõeväärtuse kehtivusalad, kehtivuskontekstid. Ja ma leian, et on põhjendatud rääkida metonüümsuspõhimõttest – et fiktsiooni, luuletust vms figuraalse keelekasutuse juhtumit loetaks nii, et nad toimiksid tolle etalonide arhiivi osadena adekvaatsel viisil, tuleb neid võtta metonüümse-na tegelike keelemängude suhtes. Tõenäoliselt midagi ligilähedast peab silmas ka Jaak Tomberg, kui ta ütleb: „Tõeline väljamõeldis ei muuda mitte tegelikkust ennast, vaid paratamatuse ja võimalikkuse *tasakaalu tegelikkuses*: luhtunud võimalikkused pääsevad tegelikkusesse (saavad omale kehas-tuse) mitte eneste tegelikustumise kaudu, vaid oma võimalikkuse kvaliteeti säilitades, just nimelt *võimalikkuste kui niisugustena*” (Tomberg 2010: 76). Just niimoodi figuraalse valdkonna ja tegelikkuse suhet mõistes väldime ka gibsonliku arhiiviteooria lihtsustavat mõistmist, nähes etalonide arhiive kui teatavat võimalikkuste kogumit, kusjuures võimalikkuse ja tegelikustunud paratamatuse vahel valitseb metonüümsuspõhimõte.

Samas artiklis kasutab ka Tomberg arhiivi mõistet, kirjeldades seda, kuidas kirjanduslugudelt oodatakse, et nad täidaksid arhiivi rolli, samal ajal kui nad saavad tegelikult olla vaid tolle arhiivi kui võimalikkuste kogumi ositi-sed aktualiseeringud, ja ma lisan kohe juurde – iga konkreetne kirjanduslugu on kujuteldava kirjandusloolise arhiivi¹⁰ suhtes metonüümne.

Nõnda on lugu ka figuraalse valdkonnaga, mis käitub tegelike keelemängude suhtes sellise arhiivina: nii nagu kirjandusloolt arhiivilaadse ammenda-vuse nõudmine tähendab metonüümsusprintsipi rikkumist, on sellise rikkumise-ga tegu ka neil palju saatuslikumatel juhtumitel, millest eespool juttu oli. Seda võiks nimetada arhiivi/labori ekspansiooniks üle oma piiride, mentaalsete etalonide sissetungiks tegelikkuse mentaalsusse. Skeemina võiks seda kujutada nii, et kitsas kontekst on laienenud niivõrd, et kattub laiaga, või siis

¹⁰ Tombergi arhiivi-mõiste taga kumab foucault'lik algupära, kuid ma jätaaksin selle tausta praegu mängust välja, et vältida Foucault' spetsiifilise ja lopsaka mõistestiku tõmbamist sinnesse arutellu. Foucault' arhiivi-mõiste kohta võib lugeda tema raamatu „Teadmiste arheoloogia” peatükki „Ajalooline aprioorsus ja arhiiv” (2005: 113–118).

on piirid muutunud nii katkendlikuks, et „lasevad läbi”. Tulemus võib olla väga repressiivne ja destruktiivne, üsna vastupidine nt sellele, mida võib nimetada kirjanduse lepitavaks otstarbeks. Standardite/etalonide sfäär murrab sisse tegelikku keelemängu ning keelemäng muutub üledetermineerituks, reeglid muutuvad liiga rangeks (nagu Wittgenstein – ja ka Lotman – ütleb, on iga efektiivse mängu üheks tingimuseks see, et reeglid ei määratle kõi ke, millest mäng koosneb, näiteks pole tennises reeglit, mis määraks ära palli lubatud lennukõrguse). See on range ja leppimatu rituaal, kus võimalikkuse modaalsus on välja vahetatud aktuaalsuse vastu, mäng, millest saab välja astuda vaid (kas reaalse või moraalse või sotsiaalse) surma hinnaga. See oleks võrreldav olukorraga, kus me peaksime iga kord, kui tahame meetrit mõõta, minema Pariisi ja nägema meetri etaloni. Formaalne täiuslikkus muutub tähtsamaks pragmaatilisest efektiivsusest, esteetilised ja kunstilised eesmärgid muutuvad tähtsamaks eetilistest. Etalon – meenutagem, et Wittgensteini järgi pole etalonil positiivset ega negatiivset tõeväärtust – on järsku tõmmatud sfääri, kus asjadel on tõeväärtused, täpsemalt, kus asjad ei saa ilma tõeväärtusteta eksisteerida.

Fiktsiooni, luule, figuraalse valdkonna olemuse selline väärmõistmine ja väärkasutamine võib sedavõrd hävitavate tulemustega olla just seetõttu, et tal on niivõrd otsustav – ja üldse mitte perifeerne või sekundaarne – roll inimeste keeleliste tegevuste hulgas. Figuraalse sfääri destruktioonivõime ja lepitusvõime on loogilises vastastikseoses, esimene poleks võimalik ilma teise võimalikkuseta ja vastupidi.

Edasimõtlemise võimalusi

Ma näen siin põhiliselt kaht edasimõtlemise võimalust. Üks puudutab Merilai kahe konteksti teooriat. Kuigi see skeem on mõeldud kirjeldama eelkõige fiktsionaalsete kõneaktide puhul tekkivat situatsiooni, siis olles näidanud selle pisut laiema lisatähenduse võimalikkust, arvan ma, et seda saab üldistada rohkematele tasanditele. Ma pean silmas, et põhimõtteliselt saab neid kontekste selles skeemis olla rohkem kui kaks, nii et iga laiem kontekst toimib kitsama konteksti kui teatava võimalikkusesfääri aktualiseeringuna. Näiteks võib ette kujutada skeemi, kus kitsaim kontekst on mõni fiktsionaalne tekst, selle ümber on mingi ideoloogilise süsteemi kontekst, mis tolle teksti põhjal on moodustunud, selle ümber on veel laiem kontekst, mis võib olla näiteks üks rahvuskultuur, selle ümber mingi üldisema keelemängu lai kontekst (ja selle ümber võib kujutleda veel üht konteksti, kus keelemänge nähaksegi mängudena, nagu nt Wittgensteini filosoofiline analüüs). Iga kitsam kontekst omandab laiema konteksti seisukohalt vaadatuna teatava fiktsionaalse/figuraalse iseloomu, toimides samal ajal teatava arhiivina, mida laiem kontekst peab metonüümse põhimõtte järgi aktualiseerima. Selline lähenemine võimaldaks – kuna tegu on erinevate tõeväärtuskontekstidega – muuhulgas näiteks osutada erinevustele ideoloogilise ja mitteideoloogilise diskursuse vahel (mis on alati suhteline – nii nagu fiktsionaalsus on alati suhte küsimus).

Teine edasimõtlemise võimalus on siin esitatud metonüümsuspõhimõtte konkretiseerimine ja nüansseerimine selle toimimise ja rikkumise konkreet-

sete juhtumite vaatluste kaudu, et leida vastuseid küsimustele, mis ülal-
kirjutatu üldisuse ja abstraktsuse tõttu jäävad praegu õhku rippuma. Näiteks
pärinevad siin toodud metonüümsuspõhimõtte rikkumise juhtumid modernse
avangardismi valdkonnast, kuid ilmselgelt pole see midagi ainult modernis-
mile omast, kui mõelda kas või mineviku õhtumaisele või oleviku hommiku-
maisele religioossele fundamentalismile nende paradiisikujutelmade meto-
nüümiavabas ülekandes tegelikkusse. Sel juhul võib küsida, kas modernis-
mil/avangardismil on mingeid spetsiifilisi erijooni või on ta olnud lihtsalt
muistsete religioossete ja ekstaatiliste mustrite ülekanne jumalata maailma.
Omaette küsimus on see, kas metonüümsuspõhimõtte rikkumisele ei tugine
ka sellised muutused ühiskonnas, mida võib olevikus või tagantjärele kirjel-
dada positiivsetena. Selge on ju ainult see, et too rikkumine sisaldab endas
alati teatavat ohtlikku momenti. Ses mõttes oleks väga huviväärne analüüsi-
objekt NO99 „Ühtse Eesti” projekt. Tegu oli ju osava simuleeringuga olukor-
rast, kus metonüümsuspõhimõtet on tugevasti rikutud ja mis võimaldab vaa-
delda mitut olulist asja: esiteks jälgida, kuidas tolles ohtlikkuseolukorras käi-
tutakse ja mis võinuks tollest ohust võrsuda; teiseks analüüsida sellelaadset
kunstipraktikat, mille vahendiks ongi invasioon tegelikkuse keelemängudes-
se, ometi säilitades teatava metonüümsussuhet tagava raami: milliste vahen-
ditega seda raami sellises piiriolukorras säilitatakse ja mille poolest erineb sel-
line invasiivne kunst sellisest inimpraktikast, mis kaotab selle raami ja muu-
tub tegelikkuses manipuleerivaks ja represseerivaks keelemänguks. Need
küsimused tunduvad mulle olulised seetõttu, et siin pole asi lihtsalt fiktsio-
naalsuse, figuraalsuse, poeetilise jne teoreetilises määratlemises, vaid
mängu astuvad inimliku vabaduse ja vastutuse küsimused, mis aga ongi ju
tegelik põhjus, miks üldse kirjanduse ja kunsti vastu huvi tunda.

Kirjandus

- B r o d s k y, Joseph 1996. Nobeli kõne. – J. Brodsky, Koguja rõõm. Tlk Piret Lotman. Tallinn: Vagabund, lk 165–182.
- F o u c a u l t, Michel 2005. Teadmiste arheoloogia. Tlk Kaia Sisask. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- F o w l e r, Edward 1988. The Rhetoric of Confession. Shishosetsu in Early Twentieth-Century Japanese Fiction. Berkeley–Los Angeles–Oxford: University of California Press.
- G a s t e v, Aleksei 2009. Proletaarse kunsti tendentsidest. – A. Gastev, Töölislöögi poeesia. Tlk Aare Pilv. Loomingu Raamatukogu, nr 25–27. Tallinn: SA Kultuurileht, lk 85–96.
- G i b s o n, John 2004. Reading for life. – J. Gibson, W. Humer (toim), The Literary Wittgenstein. London–New York: Routledge, lk 109–124.
- G i b s o n, John 2007. Fiction and the Weave of Life. Oxford–New York: Oxford University Press.
- G r o y s, Boris 1998. Stalin-stiil. Tlk Kajar Pruul. – Akadeemia, nr 2, lk 416–446; nr 3, lk 635–670; nr 4, lk 855–894; nr 5, lk 1083–1118.
- H a c k i n g, Ian 2009. How we have been learning to talk about autism: a role for stories. – Metaphilosophy, nr 40 (3–4), lk 499–516.

- Hijiy a -Kirsch n e r e i t, Irmela 1996. Rituals of self-revelation. Shishosetsu as literary genre and socio-cultural phenomenon. Cambridge–London: Council on East Asian Studies, Harvard University.
- J õ e r ü ü t, Jaak 2010. Muutlik. Tallinn: Tuum.
- L a a n i s t e, Mari, T o m b e r g, Jaak (toim) 2010. Etüüde nüüdiskultuurist. Sügisball. Tallinn–Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum, Tartu Ülikooli Kirjastus.
- L o t m a n, Juri 2006a. Kunst modelleerivate süsteemide seas. Teesid. – J. Lotman, Kultuurisemiootika. Tekst – kirjandus – kultuur. Tlk Rein Veidemann. Tallinn: Olion, lk 8–28.
- L o t m a n, Juri 2006b. Tekst tekstis. – J. Lotman, Kultuurisemiootika. Tekst – kirjandus – kultuur. Tlk Rein Veidemann. Tallinn: Olion, lk 241–261.
- L u i k, Viivi 2006. Sõna on rohkem kui sõna. – V. Luik, Kõne koolimaja haua. Artiklid ja esseed 1998–2006. Tallinn: Tuum, lk 116–118.
- M c G e e r, Victoria 2009. The thought and talk of individuals with autism: reflections on Ian Hacking. – *Metaphilosophy*, nr 40 (3–4), lk 517–530.
- M e r i l a i, Arne 2003. Pragmapoetika. Kahe konteksti teooria. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- M e r i l a i, Arne 2006. Pragmapoetika kui kirjandusfilosoofia. – R. Jakapi (toim), *Studia Philosophica V* (41). Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 72–84.
- M e r i l a i, Arne 2007. Olemise luuleline kehtestamine: Viivi Luik. – A. Merilai (toim), *Looming – olemise kehtestamine: Viivi Luik. Studia litteraria estonica 9*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 95–104.
- P i l v, Aare 2008. Mõeldis. Madis Kõivu „Õun” ja Wittgenstein. – *Vihik*, nr 13–14, lk 39–45.
- P i l v, Aare 2010a. Minakirjutusest. Tõnu Õnnepalu, Mihkel Raua ja Madis Kõivu näitel. – *Methis*, nr 5–6, lk 122–130.
- P i l v, Aare 2010b. Kas luule teeb vabaks? Ettekanne EYS Veljesto 90. sünnipäeva konverentsil 23. veebruaril Tartus. – *Sirp*, 19. III.
- S u z u k i, Tomi 1996. Narrating the self. Fictions of Japanese modernity. Stanford: Stanford University Press.
- Ž i ž e k, Slavoj 2008. Sõjalis-poetiline kompleks. Tlk Kajar Pruul. – *Vikerkaar*, nr 9, lk 72–74.
- T o m b e r g, Jaak 2010. Kirjutamine ja võimalikkus. – M. Grišakova, K. Kangur (toim), *Jutustamise teooriad ja praktikad*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, lk 68–84.
- T o m b e r g, Jaak 2011. Kirjanduse lepitav otstarve. Tallinn–Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus.
- W h i t e, Hayden 1999. *Figural Realism. Studies in the Mimesis Effect*. Baltimore: The Johns Hopkins University Press.
- W i t t g e n s t e i n, Ludwig 2005. Filosoofilised uurimused. Tlk Andres Luure. Tartu: Ilmamaa.

Theses about the Poietic Principle of Metonymy

Keywords: fictionality, figural discourse, ethics of literature, poesis, Wittgensteinian interpretation of literature, „theory of two contexts”

The paper discusses the relation of fictional/figural discourses to language games that are active in reality. The starting point is the „theory of two contexts” by Arne Merilai, based on the idea of distinguishing fictional and factual speech acts on the basis of their different contexts of truth value. It is suggested to expand it to the whole sphere of figurality. After that the paper views a Wittgensteinian theory by John Gibson regarding fiction as an archive of standards/etalons of language games and a laboratory of reshaping and creating these standards. The fictional/figural sphere can be described as the area of possibility that creates language games of reality via poesis. Then the article describes some cases where the logic of the figural sphere is brought directly into real political discourse, forcing reality to act according to the rules of art, but thus excluding the ethical freedom of our real-life language games. It means that between the figural sphere as an archive and laboratory of standards, on the one hand, and the language-games of reality, on the other hand, there exists a certain principle of metonymy, while a violation of that principle involves a danger of losing the reconciliatory power of fictionality/figurality that (according to Jaak Tomberg) is a significant function of literature as a human practice. There are several possibilities of further analysis – the cases where danger can be turned into something positive, the problems and gains of art forms (certain theatre, happenings) that use techniques of intrusion into reality, or the question if such violation of the „principle of metonymy” is specifically connected with modernist avantgardism or not.

Aare Pilv (b. 1976), MA, researcher, Under and Tuglas Literature Centre of the Estonian Academy of Sciences, aare.pilv@mail.ee